

Η παιδική λογοτεχνία ως πεδίο ανάπτυξης οικολογικής σκέψης: ένα παράδειγμα από τη σύγχρονη εκδοτική παραγωγή

Δανάη Σουλιώτη
Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Παιδικής Λογοτεχνίας
Ακαδημαϊκή Υπότροφος ΤΕΠΑΕ, ΑΠΘ

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο διερευνάται κατά πόσο η παιδική λογοτεχνία προσφέρεται ως πεδίο ανάπτυξης οικολογικής σκέψης. Πέρα από τη σύμφυτη ανθρωποκεντρική της βάση, μπορεί να προσλάβει έναν οικοκεντρικό προσανατολισμό; Αντλώντας ένα παράδειγμα από τη σύγχρονη εκδοτική παραγωγή στην Ελλάδα και από την κατηγορία των βιβλίων για παιδιά που εκφράζουν οικολογικές ανησυχίες, εξετάζονται αφενός οι αναπαραστάσεις της φύσης και της αλληλεπίδρασής της με τον πολιτισμό, αφετέρου η αφηγηματική συγκρότηση μέσα από τα δύο σημειωτικά συστήματα (λέξεις και εικόνες) υπό το πρίσμα της ανάδυσης οικολογικού νοήματος.

Λέξεις-κλειδιά: Παιδική λογοτεχνία, Οικολογική σκέψη, Οικοκριτική, Ανθρωποκεντρισμός, Οικοκεντρισμός.

Εισαγωγή

Ποικίλα ζητήματα που άπτονται της επιστήμης της οικολογίας διηθούνται κατά το μάλλον ή ήττον σε αναγνώσματα για παιδιά· μάλιστα, ολοένα και περισσότερο γίνονται πιο επιτακτικά και επίκαιρα, δεδομένου ότι το παιδικό βιβλίο συμπλέει με την κοινωνική πραγματικότητα στο πλαίσιο της οποίας δημιουργείται. Ανάμεσα στους τρόπους και τα μέσα που αναπαρασταίνουν τη φύση και έχουν ως αποδέκτη το παιδί, το λογοτεχνικό βιβλίο προκρίνεται ως ένα επιδραστικό μέσο, διότι έχει τη δυναμική να επηρεάσει τη στάση που θα κρατήσει στη μετέπειτα πορεία του σε σχέση με τα οικολογικά προβλήματα στην αληθινή ζωή (Massey & Bradford 2011: 109).

Με τον χώρο των λογοτεχνικών σπουδών συνδέεται η θεωρία της οικοκριτικής, η οποία τροφοδοτείται από τα επικαιρικά δεδομένα της παγκόσμιας οικολογικής κρίσης και προβαίνει σε διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Ειδικότερα, σύμφωνα με τη Cheryl Glotfelty, η *οικοκριτική (ecocriticism)* είναι η «μελέτη της σχέσης ανάμεσα στη λογοτεχνία και το φυσικό περιβάλλον» (1996: xviii) και η συγγραφική πρακτική με οικοκριτικό προσανατολισμό έχει «το ένα πόδι στη λογοτεχνία και το άλλο στη γη» (Glotfelty 1996: xix). Σε ό,τι αφορά τον ερευνητικό χώρο της παιδικής λογοτεχνίας, η οικοκριτική θεωρία άρχισε να εφαρμόζεται από τη δεκαετία του 2000 και εξής (Rättyä 2018: 160). Στο θεωρητικό πεδίο του νεότευκτου φιλοσοφικού χώρου της *περιβαλλοντικής ηθικής (environmental ethics)*, οι ηθικές δεσμεύσεις που καλείται να αναλάβει ο άνθρωπος απέναντι στις μη ανθρώπινες οντότητες σχολιάζονται μέσα στα δύο γενικά πλαίσια που οι περιβαλλοντικοί φιλόσοφοι ονομάζουν *ανθρωποκεντρισμό (anthropocentrism)* και *οικοκεντρισμό (ecocentrism)* (Καραγεωργάκης & Γεωργόπουλος 2005: 820). Θα αρκεστούμε να πούμε ότι όπως συμβαίνει με τη λογοτεχνία των ενηλίκων, έτσι και η παιδική λογοτεχνία δεν θα ήταν δυνατόν να απεκδυθεί την ανθρωποκεντρική της βάση για τον απλούστατο λόγο ότι αποτελεί ανθρώπινο δημιούργημα· εντούτοις, μπορεί να ακολουθήσει έναν οικοκεντρικό προσανατολισμό καλώντας τους αναγνώστες να αναλογιστούν ότι ο κόσμος που τους περιβάλλει αποτελείται από ανθρώπινα και μη ανθρώπινα στοιχεία και να προβληματιστούν σε σχέση με τις δυνατότητες αρμονικής (συν)ύπαρξης στον πλανήτη μας (Mallan 2018: 238).

Ποια είναι, λοιπόν, τα βιβλία που απευθύνονται σε μικρής ηλικίας αναγνώστες και μπορούν να συμβάλουν στην εμφύσηση οικολογικών ανησυχιών; Καταρχάς, αναγκαία είναι η διάκριση ανάμεσα στα λογοτεχνικά βιβλία, τα οποία αποσκοπούν κυρίως στην τέρψη των αναγνωστών και στην παράλληλη κοινωνική ανάπτυξη και διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους, και στα βιβλία γνώσεων, διότι τα τελευταία έχουν μορφωτικό χαρακτήρα και δεν συνιστούν λογοτεχνία, μα αποτελούν εγκυκλοπαιδικά ή πληροφοριακά βιβλία με συνειδητή και έκδηλη πρόθεση του συγγραφέα να παράσχει επιστημονικές πληροφορίες και γνώσεις στο παιδί βοηθώντας το παράλληλα στη διαμόρφωση στάσεων και κανόνων ορθολογικής συμπεριφοράς για το εκάστοτε θέμα που παρουσιάζουν στις σελίδες τους (βλ. Heeks 1996: 433-442, Καρπόζηλου 1994: 83-91, Κανατσούλη 2002: 119-121). Εντούτοις, «υπάρχει και μια διφορούμενη τρίτη κατηγορία βιβλίων που, με το πρόσχημα ότι είναι λογοτεχνικά, ουσιαστικά αποβλέπουν στο να συσσωρεύσουν γνώσεις στο παιδί» και «με τις συνήθως κακές ή υποτιθέμενες λογοτεχνικές ιστορίες τους (χαλαρή ή και ανύπαρκτη δράση, προσχηματικοί χαρακτήρες, απουσία σκηνικού κ.λπ.), ουσιαστικά “κατηχούν” το παιδί, με έναν ξεπερασμένο διδακτισμό, στη διαμόρφωση οικολογικής συνείδησης» (Κανατσούλη 2005: 535).

Γίνεται φανερό πως δεν είναι εύκολη υπόθεση η δημιουργία λογοτεχνικών βιβλίων για παιδιά που να εμπνέουν μεν οικολογικές ανησυχίες και συνειδητοποιήσεις, να μην παρασύρονται δε σε έναν άχαρο διδακτισμό, που ισοπεδώνει τις λογοτεχνικές αρετές διατρανώνοντας χρηστικές πληροφορίες και οδηγίες για την προστασία του περιβάλλοντος. Μια άλλη πτυχή της συγγραφής τους, που δυσχεραίνει την κατάσταση, αντιστοιχεί στο ότι τα βιβλία που απευθύνονται σε μικρής ηλικίας αναγνώστες συχνά τείνουν περισσότερο να εκφράζουν ελπιδοφόρα μηνύματα εστιάζοντας στο ευκαίιο κάθε κατάστασης, παρά να αποκαλύπτουν ζοφερές αλήθειες (Lenz 1994: 160).

Διερευνώντας τα εκδοτικά δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας, διαπιστώνει κανείς πως από το 1974 και εξής εκδίδονται πολλά βιβλία για παιδιά με περιβαλλοντική θεματική, με πιο δημοφιλή θέματα την αποδάσωση, τη ρύπανση-μόλυνση και άλλα προβλήματα των πόλεων (Παπαδάτος 1995: 115, 2003). Πολύ διαδεδομένες είναι οι παραμυθιακές ιστορίες, οι οποίες απευθύνονται κυρίως στις μικρές ηλικίες, έχουν πλούσια εικονογράφηση, δίνουν συνήθως υπερφυσικές λύσεις στα περιβαλλοντικά προβλήματα και υπάγονται στην ευρύτερη κατηγορία της λογοτεχνίας του φανταστικού (Κανατσούλη 2005: 538, Παπαδάτος 1995: 107). Τα παιδικά βιβλία με θέμα το περιβάλλον μπορούν να κατηγοριοποιηθούν και με βάση το ηλικιακό κριτήριο, οδηγώντας παράλληλα σε μια ειδολογική κατάταξη: από τη μια μεριά είναι η κατηγορία που προαναφέρθηκε και αφορά τις μικρές ηλικίες, ενώ από την άλλη είναι τα βιβλία για μεγαλύτερα παιδιά –κυρίως μυθιστορήματα–, τα οποία πραγματεύονται τα οικολογικά θέματα με περισσότερη αληθοφάνεια, δίνοντας μια πιο πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας· το αίσιο τέλος, με την αποκατάσταση της φυσικής ισορροπίας, είναι κοινό στοιχείο και για τις δύο κατηγορίες βιβλίων (Κανατσούλη 2005: 538-539).

Για τα ελληνικά δεδομένα, το πρωιμότερο ίσως παράδειγμα λογοτεχνίας για παιδιά που θέτει τον προβληματισμό για τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος διαχειρίζεται τη φύση ανιχνεύεται σε ένα απόσπασμα από τα *Ψηλά βουνά του Ζαχαρία Παπαντωνίου*, όπου περιγράφεται «η κατάρα του πεύκου», η οποία κατ' ουσίαν είναι μια τοπική λαϊκή παράδοση (Κανατσούλη 2005: 538). Το προαναφερθέν παράδειγμα αποτελεί μια προδρομική γραφή σε σχέση με τη μετέπειτα λογοτεχνική παραγωγή για παιδιά, στην οποία κυριαρχεί η εικόνα της φύσης που πάσχει εξαιτίας της ανθρώπινης κακομεταχείρισης, ενώ γενικά και ο Παπαντωνίου κινείται στο πνεύμα της ειδυλλιακής απεικόνισης της φύσης, που κυριάρχησε στο ηθογραφικό μυθιστόρημα και διήγημα –

κυρίως από το 1880 και για σαράντα χρόνια μετά– περικλείοντας περιγραφές για την αγροτική ζωή των Ελλήνων, η οποία ήταν διαποτισμένη από πλήθος στοιχείων του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού (Κανατσούλη 2005: 538). Επιπρόσθετα, περιβαλλοντικές αναφορές ανιχνεύονται και στη λαϊκή προφορική λογοτεχνία –η οποία συμπεριλαμβάνεται και στην ιστορία της παιδικής λογοτεχνίας, παρόλο που κατά πρώτο λόγο υπάγεται στη λογοτεχνία των ενηλίκων–, όπου η φύση έχει δύναμη και προκαλεί τον σεβασμό, ή ακόμη και τον φόβο, σε αντίθεση με την έντεχνη λογοτεχνία για παιδιά, στο πλαίσιο της οποίας η φύση παρουσιάζεται πιο οικεία και σίγουρα αποκτά διαστάσεις λιγότερο μεταφυσικές (Κανατσούλη 2005: 538).

Οικοκεντρισμός vs ανθρωποκεντρισμός: επιχειρώντας μια οικοκριτική ανάγνωση

Η σύγχρονη εκδοτική παραγωγή βρήκει βιβλίων με οικολογικό προσανατολισμό και σκηνικό δράσης τη φύση· ενδεικτικά επιλέχθηκε ένα εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο για να αποτελέσει το ερευνητικό υλικό της παρούσας εργασίας. Το περιεχόμενό του εξετάζεται με γνώμονα την ανίχνευση των αναπαραστάσεων της φύσης και της αλληλεπίδρασής της με τον πολιτισμό, υπό το πρίσμα της σύνθεσης οικολογικών μηνυμάτων προς τον αναγνώστη-παιδί στα πολιτισμικά συμφραζόμενα της σύγχρονης πραγματικότητας στην Ελλάδα. Επίσης διερευνάται η αφηγηματική συγκρότηση του βιβλίου μέσα από τους δύο σημειωτικούς κώδικες –τον εικονιστικό και τον λεκτικό– υπό το πρίσμα της ανάδυσης οικολογικού νοήματος.

Το βιβλίο που εξετάζεται ως παράδειγμα είναι σειριακό, υπάγεται, με άλλα λόγια, σε μια τριλογία από τις εκδόσεις Ίκαρος, με συγγραφέα τον Θοδωρή Παπαϊωάννου και εικονογράφο την Ίριδα Σαμαρτζή. Πρώτα εκδόθηκε το *Ανάποδα* (2014), έπειτα το *Απέναντι* (2015), το οποίο επιλέχθηκε ως παράδειγμα για όσα συζητούμε, και τελευταίο το *Αντάμα* (2018). Σε όλα επικρατεί η φύση, ως επιβλητικό περιβάλλον και ως βασικό σκηνικό δράσης. Κι ενώ στο πρώτο και στο τρίτο βιβλίο της σειράς η ιστορία εκτυλίσσεται κατ' αποκλειστικότητα στη φύση, σε ένα ονειρικό και γαλήνιο σκηνικό που μοιάζει ανέγγιχτο από τον άνθρωπο, άλλη γραμμή πλεύσης ακολουθεί το δεύτερο βιβλίο της σειράς, το *Απέναντι*, όπου παρεμβάλλεται ο πολιτισμός με τη μορφή των συνεπειών που μπορεί να έχει η ανεξέλεγκτη ανθρώπινη δραστηριότητα στη φύση. Στο γενικό πλαίσιο μιας τριλογίας που υμνεί τη φύση, το *Απέναντι* φαντάζει πιο ρεαλιστικό ως αφήγημα εν συγκρίσει με τα άλλα δύο, μιας και η μυθοπλασία αφορμάται από την αλήθεια ότι το τίμημα της αλόγιστης βιομηχανικής ανάπτυξης των σύγχρονων κοινωνιών είναι, κατά το μάλλον ή ήττον, εμφανές σε όλα τα μέρη της γης.

Προκειμένου να ανιχνευτούν στο βιβλίο που επιλέχθηκε ως ερευνητικό υλικό οι αναπαραστάσεις της φύσης και της αλληλεπίδρασής της με τον πολιτισμό, θα χρησιμοποιηθεί ένα σύγχρονο εννοιολογικό εργαλείο που ονομάζεται *The Nature in Culture Matrix* (NatCul Matrix) και διερευνά το πώς τα λογοτεχνικά έργα τοποθετούνται σε ζητήματα που εμπίπτουν στις σχέσεις φύσης και ανθρώπου, φύσης και πολιτισμού. Το εργαλείο αυτό αναπτύχθηκε το 2013 από μια ερευνητική ομάδα Σκανδιναβών επιστημόνων στο πλαίσιο του έργου NaChiLit (Nature in Children's Literature) και αποτελεί μια γραφική αναπαράσταση για τους τρόπους με τους οποίους τα λογοτεχνικά βιβλία, ή ορισμένα στοιχεία του περιεχομένου τους, υιοθετώντας μια ανθρωποκεντρική ή οικοκεντρική προσέγγιση, είτε παρουσιάζουν μια ειδυλλιακή κατάσταση της φύσης είτε εκφράζουν μια προβληματική σε σχέση με την εργαλειακή αξία που της προσδίδει ο άνθρωπος. Στη λογική που διέπει το εν λόγω εννοιολογικό εργαλείο ενσωματώνονται ορισμένες κεντρικές ιδέες της οικοκριτικής ανάλυσης και ουσιαστικά προσφέρεται ως ένα σχήμα σκέψης και ανάλυσης.

Το γράφημα (εικόνα 1) που αναπαριστά το εν λόγω εννοιολογικό εργαλείο αποτελείται από έναν κάθετο άξονα (y), ο οποίος στο επάνω μέρος του φέρει τη

σήμανση *Celebrating nature*, υπονοώντας μια ειδυλλιακή απεικόνιση της φύσης βασισμένη στην ιδέα του «αγνού παιδιού», του «παιδιού της φύσης», η οποία αποτέλεσε βασική μορφή στην πολιτισμική και παιδαγωγική παράδοση που ήταν βασισμένη κυρίως στον Rousseau (Goga et al. 2018: 12), ενώ η κάτω θέση – *Problematizing nature*– εκφράζει την προβληματική που αφορά τις κλιμακούμενες περιβαλλοντικές προκλήσεις ως απόρροια της σχέσης ανθρώπου-φύσης και την αυξανόμενη εμπλοκή της οικοκριτικής παιδικής λογοτεχνίας σε αυτά τα θέματα. Τον κάθετο άξονα τέμνει ένας οριζόντιος άξονας (x), ο οποίος κινείται μεταξύ ανθρωποκεντρικού και οικοκεντρικού ορίζοντα (*Anthropocentric horizon, Ecocentric horizon*). Στον ανθρωποκεντρικό ορίζοντα εγγράφεται η κατανόηση της φύσης με επίκεντρο τον άνθρωπο, ενώ στον οικοκεντρικό ορίζοντα εγγράφεται μια ολιστική αντιμετώπιση της φύσης επί τη βάσει της οποίας όλα τα πλάσματα της φύσης θεωρούνται ισάξια (Quinn et al. 2015), εμφανίζοντας την εγγενή αξία του οικολογικού συστήματος στο οποίο συμμετέχουν οι άνθρωποι από κοινού με όλα τα άλλα έμβια και άβια όντα του πλανήτη. Οι άξονες κυκλώνονται από μια ζώνη που σηματοδοτεί μια τρίτη διάσταση, η οποία ορίζεται ως *Techne*, λέξη προερχόμενη από την αρχαία ελληνική γλώσσα, με την αριστοτελική έννοια του όρου που παραπέμπει στη ρητορική θεωρία (στην τέχνη της πειθούς): εν προκειμένω ανιχνεύεται η εσκεμμένη κατασκευή του εαυτού, του κόσμου και της κοινωνίας (Boellstorff 2015: 55), που – παραλληλιζόμενη με την τέχνη της πειθούς– επιστά την προσοχή στο γεγονός ότι όλα τα λογοτεχνικά κείμενα για παιδιά και εφήβους περιέχουν διαμεσολαβημένες και κατ’ επέκταση κατασκευασμένες αναπαραστάσεις της φύσης.

Ο ιδεολογικός προσανατολισμός του βιβλίου που ορίσαμε ως δείγμα στρέφεται στο να κατανοήσουν οι μικροί αναγνώστες τους περιβαλλοντικούς κινδύνους που απειλούν τα ζώα εξαιτίας του ανθρώπου, έχοντας ως αφορμή την ιστορία ενός λιλιπούτειου σκαθαριού. Τόσο ο τίτλος (*Απέναντι*) όσο και το εξώφυλλο του βιβλίου (εικόνα 2), όπου απεικονίζεται ένας αυτοκινητόδρομος μέσα στο δάσος, σηματοδοτούν το κυρίως θέμα του, που παραπέμπει ευθέως σε ένα μέγα οικολογικό πρόβλημα της εποχής μας: την καταστροφή των δασικών οικοσυστημάτων. Μάλιστα πρόκειται για ένα θέμα «που μας “πονάει” ως χώρα και που έχει την αντανάκλασή του και στο αισθητικό φίλτρο των λογοτεχνών» (Παπαδάτος 1995: 108). Το πώς μπορεί ένας αυτοκινητόδρομος στη μέση του δάσους να διαταράσσει τη ζωή στη φύση, το μαθαίνουμε μέσα από την προσωπική ιστορία ενός σκαθαριού, για το οποίο η διέλευση του δρόμου είναι άκρως επικίνδυνη. Μεταξύ πολλών άλλων οικολογικών προβλημάτων, που μπορεί κανείς να φανταστεί ως απόρροια της διατάραξης της ισορροπίας του δάσους, το βιβλίο εστιάζει αποκλειστικά στην πτυχή που αφορά το γεγονός ότι ο δρόμος κόβει το δάσος στα δύο, καθιστώντας το πέρασμα απέναντι από επικίνδυνο έως αδύνατο για όλα τα έμβια όντα του δάσους.

Το συμπαθές σκαθάρι που ζει στο δάσος ονομάζεται Μέλιος και συνδυάζει αφενός τον τρόπο ζωής και τις συνήθειες ενός κοινού σκαθαριού, καθώς τον παρακολουθούμε μέσω της αφήγησης να βρίσκεται μέσα στην υπόγεια φωλιά του παρέα με τη χωματένια του μπάλα, αφετέρου τις ανθρώπινες συνήθειες που αφορούν το παιχνίδι ενός παιδιού της σύγχρονης καταναλωτικής κοινωνίας, αφού διαθέτει ποδήλατο, πατίνι, σακίδιο πλάτης κ.ά. Η διττή υπόσταση του Μελίου (παιδί-σκαθάρι) διευκολύνει τον μηχανισμό προβολής και ταύτισης εκ μέρους του μικρού παιδιού κάνοντας επίκληση στα βιώματά του διαμέσου των παιχνιδιών του. Άλλωστε, στην παιδική λογοτεχνία είναι πολύ συνηθισμένη η χρήση των ζώων ως χαρακτήρων και μάλιστα τις περισσότερες φορές δεν διαθέτουν αρκετά στοιχεία από τη φύση του ζώου, με την έννοια ότι αναπαρασταίνουν ανθρώπινους τύπους, με ανθρώπινη συμπεριφορά και ομιλία. Εν προκειμένω παρουσιάζονται αρκετά στοιχεία για την πραγματική φύση

του ζώου, η οποία τεκμηριώνεται από το ότι ζει στον φυσιολογικό για σκαθάρι τόπο, δηλαδή στο δάσος, γίνεται πιστή αναφορά στα εξωτερικά χαρακτηριστικά του εντόμου (έξι πόδια, δύο δαγκάνες, χρώμα καρβουνί), σε ορισμένες χαρακτηριστικές συνήθειες του (παιχνίδι με χωματένια μπάλα) και στον τρόπο ζωής του (υπόγεια φωλιά όπου ξεχειμωνιάζει). Πέρα όμως από αυτά, διαθέτει και σημαντικά ανθρώπινα γνωρίσματα, όπως λ.χ. η ομιλία και το χιούμορ.

Το σκηνικό μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η παραμυθιακή ιστορία αντιστοιχεί στο φυσικό περιβάλλον ενός δασικού οικοσυστήματος, αλλά και σε ένα διαιρεμένο σκηνικό φυσικού περιβάλλοντος και περιβάλλοντος πόλης, στα σημεία όπου ο τεράστιος δρόμος παρεμβάλλεται μέσα στο δάσος παρακωλύοντας τους ζωτικούς ρυθμούς του. Η εμφάνιση του οδοστρώματος ως εμποδίου προοικονομείται από την πρώτη σελίδα του βιβλίου: ο Μέλιος «ξύπνησε λιγάκι αναστατωμένος. Είχε δει στον ύπνο του πως ένα τεράστιο μαύρο φίδι με άσπρες γραμμές κυριεύσε το δάσος». Συνεχίζοντας την ανάγνωση, γίνεται σαφές πως ο δρόμος παρομοιάζεται με φίδι, παρουσιάζεται δηλαδή ως εχθρός με όρους της φύσης. Παρόλα αυτά, ο Μέλιος δεν πτοείται και ξεκινά για το ταξίδι του στην άλλη μεριά του δάσους, όπου πρόκειται να συναντήσει τη φίλη του, τη Μελανή, η οποία έχει μεταβεί εκεί με τους γονείς της και τον περιμένει. Μέσα σε ένα θερινό τοπίο με χρυσαφί αποχρώσεις, ξερά χόρτα και φύλλα, το σκαθάρι, με ένα σακίδιο στην πλάτη του, βαστώντας το γράμμα της Μελανής, ξεμακραίνει από τη φωλιά του και φτάνει έως την άκρη του ξέφωτου, όπου ξαφνιάζεται αντικρύζοντας έναν αυτοκινητόδρομο που ανακόπτει την πορεία του και ταυτόχρονα το κάνει να συνειδητοποιήσει ότι ο εφιάλτης του ήταν προφητικός.

Αρχικά, οι προσπάθειες του σκαθαριού να διασχίσει τον τεράστιο δρόμο αντλούν πιθανές λύσεις από το ρεπερτόριο των τεχνολογικών επιτευγμάτων του ανθρώπινου πολιτισμού, αφού δοκιμάζει με πατίνι, με ποδήλατο, με αερόστατο, με αλεξίπτωτο κ.ά. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι τα μεταφορικά οχήματα είτε είναι φτιαγμένα εν μέρει από φυσικά και εν μέρει από μη φυσικά στοιχεία –λ.χ. το πατίνι έχει ρόδες από λουλούδια– είτε αποτελούνται εξ ολοκλήρου από φυσικά υλικά αλλά στη λογική του τεχνολογικού προτύπου π.χ. ένα φύλλο δέντρου ως αλεξίπτωτο, μια μαργαρίτα ως αερόστατο. Διακρίνεται μια ποιητική στην υλική σύνθεση των αντικειμένων, υπό την έννοια ότι συνδυάζονται στοιχεία από το φυσικό περιβάλλον με τεχνολογικές ιδέες και αντικείμενα, ενδεχομένως ως υπόμνηση στον αναγνώστη για το αίτημα της φιλειρηνικής και αρμονικής σχέσης μεταξύ φύσης και πολιτισμού.

Η καλαίσθητη εικονογράφηση της Ίριδος Σαμαρτζή απαρτίζεται από πολύχρωμες ζωγραφιές σε ανοιχτά τοπία της φύσης αναδεικνύοντας και επεκτείνοντας το θέμα του βιβλίου. Τα οπτικά στοιχεία οργανώνονται και δημιουργούν ισορροπημένα σύνολα που προάγουν την αφήγηση, ακολουθώντας την αλλά και προσθέτοντας νέα στοιχεία. Οι εικόνες είναι εντυπωσιακές αλλά και λιτές στη σύνθεσή τους, αφού οι σχεδιαστικές γραμμές προσομοιάζουν τις αληθινές όψεις των πραγμάτων και είναι προσανατολισμένες στις εμπειρίες και τη φαντασία ενός μικρού παιδιού. Αξιοσημείωτο είναι ότι κυρίως διαμέσου των εικόνων ο αναγνώστης παρωθείται να δει και να αξιολογήσει τα κομμάτια της φύσης που έχουν καταπατηθεί ή συρρικνωθεί εξαιτίας της αλόγιστης ανάπτυξης των αστικών κοινωνιών.

Είναι ευρέως παραδεκτή η συμβολή των πολυτροπικών στοιχείων του περικειμένου ενός εικονογραφημένου παιδικού βιβλίου τόσο στην αισθητική συνοχή όσο και στην ενίσχυση της αναγνωστικής εμπειρίας και τη νοσηματοδότηση του περιεχομένου του (βλ. Higonnet 1990, Τσιλιμένη 2005, Sipe & McGuire 2006, Martinez et al. 2016). Εν προκειμένω εντοπίζεται ένα περικειμενικό στοιχείο που έχει ενδιαφέρουσα σύνδεση με την ιστορία συμβάλλοντας καίρια στην αισθητική –αλλά και την αφηγηματική– συνοχή του βιβλίου: στο εσώφυλλο από την πλευρά του

εμπροσθόφυλλου εικονογραφούνται έξι λουλουδία (ανεμώνη, βίνκα, τριαντάφυλλο, μαργαρίτα, καλέντουλα, παπαρούνα) και ένα χλωρό φύλλο δέντρου, τα οποία παραπέμπουν στις επτά προσπάθειες του μικρού σκαθαριού να διαβεί τον αυτοκινητόδρομο, αφού κάθε ένα από τα φυτά αυτά χρησιμοποιείται ως υλικό κατασκευής ή εξάρτημα των μεταφορικών μέσων που χρησιμοποιεί. Η θέση του εν λόγω περικειμενικού στοιχείου στο βιβλίο το καθιστά σημαίνον για την εκτύλιξη και την κατανόηση της πλοκής, διότι λειτουργεί προεξαγγελτικά προοικονομώντας την κλιμάκωση των προσπαθειών του λογοτεχνικού ήρωα: ανεμώνη→ βιολετί πατίνι (εικόνα 3), βίνκα→ μπλε ποδήλατο, γαλάζιο τριαντάφυλλο→ γαλάζια πατίνια-ρόλερ, χλωρό φύλλο δέντρου→ πράσινο αλεξίπτωτο, μαργαρίτα→ κίτρινο αερόστατο, καλέντουλα→ πορτοκαλί μαγική σκούπα, παπαρούνα→ κόκκινο ιπτάμενο χαλί.

Λέξεις και εικόνες ενώνονται γραφιστικά πάνω στις σελίδες του βιβλίου, με αποτέλεσμα να αποτυπώνονται με ενάργεια οι ήχοι, η ένταση, ο τόνος, οι χρωματισμοί του μέσα από τις τυπογραφικές παραλλαγές. Για παράδειγμα, οι ήχοι «Μπιππ!!», «Γκράου!!!», «Βζζν!!» και «Βρρρρν!!» διαχέονται στην εικόνα με τον αυτοκινητόδρομο προσδίδοντας παραστατικότητα, όπως επίσης και την ένταση των θορύβων με την ανάλογη συναισθηματική χροιά. Επιπλέον, ως βοηθητικά για την ανάγνωση στοιχεία χρησιμοποιούνται καμπύλες, ευθείες και διακεκομμένες γραμμές με βέλη, που ενώνουν κείμενο και εικόνες και προορίζονται να καθοδηγήσουν τον αναγνώστη στη σύνδεση των μηνυμάτων που λαμβάνει από τους δύο σημειωτικούς κώδικες και την κατασκευή νοήματος· επιπρόσθετα, συχνά απαντώνται στις σελίδες μικροσκοπικά σημάδια (σύμβολα ή σημεία στίξης λ.χ. καρδιές, αστέρια, ερωτηματικά, θαυμαστικά) σχολιάζοντας και διακοσμώντας παράλληλα το κείμενο. Αξιοπρόσεκτη είναι η μεγέθυνση της γραμματοσειράς εμφανίζοντας σημαίνουσες για την πλοκή λέξεις και φράσεις, όπως επίσης και η αλλαγή της γραφής από στοιχεία τυπογραφικά σε στοιχεία που παραπέμπουν σε χειρόγραφο για να αποδοθούν –στα περισσότερα σημεία– τα λόγια ή οι σκέψεις του σκαθαριού. Με χειρόγραφο τρόπο αναγράφονται και τα ονόματα των φυτών στο περικείμενο του βιβλίου, προκαλώντας τον συνειρμό πως μας τα συστήνει το σκαθάρι.

Ως γενική διαπίστωση για τη σχέση εικόνων και λέξεων, θα λέγαμε πως εντοπίζεται αυτό που ο Sipe (1998: 98-99) όρισε με τη λέξη *συνέργεια* (*synergy*), με σκοπό να περιγράψει τη σχέση αλληλεπίδρασης και διαμεσολάβησης που αναπτύσσεται ανάμεσα στους δύο σημειωτικούς κώδικες –τον λεκτικό και τον εικονιστικό–, η οποία σημαίνει πολύ περισσότερα πράγματα από το άθροισμα των δύο κωδίκων, αφού από τον συνδυασμό τους δομείται ένα συνολικό νόημα. Έπειτα από το παράδειγμα που αναφέρθηκε για τη στενή σχέση που αναπτύσσεται στο εν λόγω βιβλίο μεταξύ περικειμένου και αφηγηματικού περιεχομένου, συνάγεται ότι η συνέργεια επεκτείνεται και στο περικείμενο, σύμφωνα με τη διεύρυνση του όρου που εισηγήθηκαν οι Martinez et al. (2016).

Η αφήγηση είναι τριτοπρόσωπη παντογνωστική, ωστόσο, σχεδόν σε κάθε δισέλιδο παρεισφρέουν οι σκέψεις και οι αποφάσεις του σκαθαριού εκφρασμένες σε πρωτοπρόσωπο λόγο, με δόσεις χιούμορ και παιγνιώδη διάθεση. Επίσης, υπάρχουν σημεία στα οποία διαλανθάνουν υπαινιγμοί, οι οποίοι είναι πρόδηλο πως απευθύνονται κυρίως στον ενήλικο (συν)αναγνώστη λ.χ. το σκαθάρι, στην προσπάθειά του να πετάξει με το πράσινο «αλεξίπτωτο» (φύλλο δέντρου), τραγουδά «φύσα, αγέρι... φύσα, αγέρι...», στίχοι που παραπέμπουν διακειμενικά στο τραγούδι του Δ. Σαββόπουλου με τίτλο *Θαλασσογραφία*· η διακειμενικότητα εδώ προσανατολίζεται στον αναγνώστη, άρα μιλούμε για εξωκειμενική προσέγγιση της διακειμενικότητας (Barthes 1973). Άλλωστε, αποτελεί πλέον κοινή παραδοχή ότι οι συγγραφείς βιβλίων για παιδιά

απευθύνονται και στον ενήλικο (συν)αναγνώστη (βλ. όρους *crosswriting–crossover*, Beckett 1999: XI).

Στο τέλος της ιστορίας, η λύση που δίνεται στο πρόβλημα φαντάζει ως διάψευση του ανθρωποκεντρισμού με τη λυτρωτική παρέμβαση της φύσης. Αυτό που δεν κατάφερε ο Μέλιος χρησιμοποιώντας βοηθήματα που ανήκουν –είτε ως ιδέες είτε ως προϊόντα– στον πολιτισμό, του το προσφέρει απλόχερα η φύση ακολουθώντας απλώς τον φυσικό κύκλο ζωής και λειτουργίας της. Με έναν γαλήνιο τρόπο –βροχή και έπειτα ουράνιο τόξο– η φύση επιλύει το πρόβλημα που προκλήθηκε από τη διατάραξη της ισορροπίας της, δίχως να πηγαίνει κόντρα στον άνθρωπο. Η λύση είναι υπερβατική· βρίσκεται πέρα και πάνω από την ανθρώπινη δυνατότητα δράσης, καθώς προβάλλει ένα ονειρικό τοπίο με το ουράνιο τόξο να στέκεται ως ημικύκλιο πάνω από τον δρόμο, για να αποτελέσει τη γέφυρα όπου διαβαίνει το σκαθάρι κατευθυνόμενο στην άλλη «όχθη» του δάσους (εικόνα 4). Αυτή η γέφυρα της φύσης σημειολογικά είναι πολύ σημαντική, διότι συμβολίζει το φιλειρηνικό μήνυμα της φύσης που επιζητά την αποκατάσταση της ισορροπίας της, η οποία έχει διαταραχθεί από τα ανθρώπινα τεχνολογικά επιτεύγματα.

Εφαρμόζοντας το αναλυτικό εργαλείο που επιλέχθηκε για να υποστηρίξουμε μια οικοκριτική ανάγνωση (εικόνα 1) και επιχειρώντας την εννοιολογική ένταξη του βιβλίου *Απέναντι* στους άξονες του γραφήματος, παρατηρούμε καταρχάς ότι στον κάθετο άξονα είναι αρκετά σαφές πως το βιβλίο τοποθετείται στην κάτω θέση (*Problematizing nature*), δεδομένου ότι θίγει ένα φλέγον περιβαλλοντικό πρόβλημα: τη βιωσιμότητα του δασικού οικοσυστήματος. Δίχως να αναφέρεται η λέξη «άνθρωπος», υπονοείται ως απειλή και ως καταπατητής του δάσους και μάλιστα εικονογραφούνται ανθρώπινες φιγούρες σε φορτηγά, αυτοκίνητα και μοτοσυκλέτες ως οδηγοί ή απλώς επιβαίνοντες. Το βιβλίο προβάλλει μια πολύ δυσάρεστη πτυχή στη σχέση ανθρώπου-φύσης που την πιστώνεται ο άνθρωπος ως ποιητικό αίτιο και απέχει παρασάγγας από μια ειδυλλιακή απεικόνιση της φύσης, η οποία σημαίνεται στο άνω μέρος του άξονα συνδεόμενη με αφηγήσεις για παιδιά που παίζουν στη φύση απολαμβάνοντας τις ομορφιές της.

Σε ό,τι αφορά τον οριζόντιο άξονα (εικόνα 1), η θεματική του βιβλίου, ενταγμένη στους κόλπους της οικοκριτικής παιδικής λογοτεχνίας, εκφράζει την οικοκεντρική προσέγγιση και ως εκ τούτου αναγνωρίζει την εγγενή αξία όλων των έμβιων και άβιων όντων του πλανήτη, επιτρέποντας παράλληλα τη νοερή αντίστιξη με την εργαλειακή αξία που ο άνθρωπος προσδίδει στη φύση εκμεταλλευόμενος τον φυσικό της πλούτο. Προκειμένου μάλιστα να δοθεί στην ιστορία μια αισιόδοξη κατάληξη, ως είθισται στα βιβλία για μικρά παιδιά, επιλύεται –προσώρας– το πρόβλημα, καθώς δημιουργείται ένας διάυλος επικοινωνίας των ζώων με ύλη παρμένη από τη φύση (ουράνιο τόξο που συνδέει τις δύο «όχθες» του δάσους).

Παρατηρώντας τη δράση και τα συναισθήματα του κεντρικού ήρωα –το ταξίδι, τις επιθυμίες, τις δυσκολίες που συναντά– ο αναγνώστης παρωθείται να σκεφτεί κριτικά και να προβληματιστεί για ζητήματα που εμπλέκουν τόσο τον οικοκεντρικό όσο και τον ανθρωποκεντρικό ορίζοντα ως συστήματα σκέψης. Ο κεντρικός χαρακτήρας της ιστορίας, ως έντομο αποτελεί μέρος της φύσης και συμβολίζει την αρμονία με το φυσικό περιβάλλον του, παράλληλα όμως σκέφτεται, ενεργεί και βλέπει τον κόσμο με τα μάτια ενός μικρού παιδιού. Με άλλα λόγια, διακρίνεται μια έννοια υβριδικότητας ανθρώπου-ζώου στη λογοτεχνική απεικόνιση του Μελίου. Εντοπίζονται στοιχεία εν μέρει οικοκεντρικά και εν μέρει ανθρωποκεντρικά, καθώς μάλιστα ακόμη και τα παιχνίδια του εκφράζουν μια διπολικότητα: από τη μια μεριά, ως σκαθάρι παίζει με τη χωματένια του μπάλα, ενώ από την άλλη, ως «παιδί» διαθέτει πατίνι, ποδήλατο, μαγική σκούπα κ.ά. Ακόμη και αυτά που συγκαταλέγονται στα ανθρώπινα παιχνίδια

έχουν διττή υπόσταση: λουλούδια αντί για ρόδες στα τροχήλατα, λουλούδι-τιμόνι κ.λπ. Παρόλα αυτά, έχοντας κατά νου τον οριζόντιο άξονα ως ένα συνεχές, η λογοτεχνική μορφή του Μέλιου βρίσκεται εγγύτερα στον οικοκεντρικό πόλο, διότι η αφήγηση της ιστορίας δίνεται υπό την οπτική του σκαθαριού.

Αναφορικά με τη διάσταση *Techne* (εικόνα 1), η ρητορική που διέπει τις αναπαράστασεις της φύσης στο βιβλίο *Απέναντι* μορφοποιείται μέσα από μια διπλή στρατηγική, η οποία ενεργοποιείται διαμέσου των δύο σημειωτικών συστημάτων:

A) Μέσα από τον λεκτικό κώδικα παρουσιάζεται μια προβληματική πτυχή στη σχέση ανθρώπου-φύσης, με σημείο αναφοράς τη συγκινησιακή ατμόσφαιρα που εσκεμμένα δημιουργείται σε σχέση με το ταξίδι του μικρού σκαθαριού προς ανεύρεση της αγαπημένης του και το τεράστιο εμπόδιο που παρεμβάλλεται. Σε αυτό το πλαίσιο υπολανθάνει μια οικοκεντρική ρητορική, που στηλιτεύει τον ανθρωποκεντρικό τρόπο σκέψης και την εργαλειακή μεταχείριση της φύσης.

B) Μέσα από τον εικονιστικό κώδικα προβάλλεται οπτικοποιημένα και πειστικά το εν λόγω περιβαλλοντικό πρόβλημα, ως μια στοχευμένη στο παιδικό κοινό παρουσίαση της πραγματικότητας. Ειδικότερα, αν συνδέσουμε την έννοια του όρου *Techne* με τους δύο άξονες του αναλυτικού εργαλείου που χρησιμοποιήσαμε, διαπιστώνουμε ότι η εικονογράφηση διαμέσου διαφόρων τεχνικών –ψυχρά χρώματα, πλήθος τεράστιων οχημάτων και το ανήμπορο σκαθάρι στην άκρη του δρόμου, θόρυβοι μεγαλούπολης ενσωματωμένοι στην εικόνα– αποσκοπεί στο να μυήσει τον αναγνώστη στον οικολογικό τρόπο σκέψης, με σημείο εκκίνησης τον προβληματισμό για την καταπάτηση του δασικού οικοσυστήματος. Εν κατακλείδι, εγείρονται ζητήματα περιβαλλοντικής ηθικής και καλλιεργείται ένα είδος ενσυναίσθησης για τα πλάσματα της φύσης που δεν τους αναγνωρίζεται η εγγενής –σε αντίστιξη με την εργαλειακή– αξία που δικαιωματικά έχουν πάνω στη γη.

Με άλλα λόγια, διάχυτο είναι το μήνυμα πως η χλωρίδα και η πανίδα είναι σημαντικές τόσο ως πηγές ζωής όσο και ως μορφές ζωής που έχουν εγγενή αξία. Υπό αυτό το πρίσμα, τα σκαθάρια της ιστορίας συμβολίζουν την αξία των ποικίλων μορφών ζωής που έχουν τα έμβια όντα στη φύση. Αποπνέεται η ιδέα ότι ακόμη και το πιο μικρό πλάσμα της φύσης έχει δικαιώματα πάνω στη γη, ενώ η διαφύλαξη των δασικών περιοχών είναι καθοριστική για την επιβίωσή του. Ειδικότερα, στο πλαίσιο των στάσεων και των συμπεριφορών του ανθρώπου προς τη φύση εγγράφεται και η έννοια του βιοκοινωνικού δικτύου, στο οποίο περιλαμβάνονται άνθρωποι, ζώα, φυτά, μικροοργανισμοί και όλες οι μορφές ζωής που έχουν αξία τόσο για τους εαυτούς τους όσο και ο ένας για τον άλλον (Willett 2014: 6).

Το οικολογικό μήνυμα είναι ευθύς εξαρχής πολύ σαφές για τον αναγνώστη και απασχολεί ως μείζον πρόβλημα προς αντιμετώπιση συνολικά το βιβλίο, από το περιεχόμενο έως το λεκτικό κείμενο και την εικονογράφηση. Ωστόσο, η προαναφερθείσα συγγραφική στρατηγική ελλοχεύει κινδύνους για τη λογοτεχνική ποιότητα ενός έργου. Πρόκειται για μια όμορφη λογοτεχνική ιστορία που λειτουργεί προς όφελος της ανάπτυξης οικολογικής σκέψης; Μήπως το οικολογικό νόημα θα μπορούσε να παρουσιάζεται με πιο διακριτικό τρόπο, προς εκμείωση εκ μέρους του αναγνώστη; Εύλογα θα έσπευδε κανείς να υποστηρίξει ότι για τις παραμυθιακές ιστορίες που διαβάζονται από άπειρους αναγνώστες είναι και θεμιτό και ωφέλιμο να υπάρχει συγκεκριμένη και καθαρή στόχευση, εντούτοις, οι ισορροπίες είναι λεπτές, διότι υπάρχει πάντα η παγίδα του διδακτισμού και της συνακόλουθης λογοτεχνικής υποβάθμισης.

Στο βιβλίο που συζητούμε –από το εξώφυλλο ακόμη– είναι πασιδηλός ο στόχος να εμψυχήσει οικολογικές ανησυχίες στον αναγνώστη-παιδί παρέχοντας ερεθίσματα που προωθούν έναν σύγχρονο προβληματισμό για την επίδραση του ανθρώπινου

παράγοντα στη φύση. Στην αποφυγή της καταστροφολογίας και του διδακτικού ύφους συμβάλλει και το γεγονός ότι ρητά αναφέρεται μόνο το φλέγον για την ιστορία ζήτημα της παρεμπόδισης του σκαθαριού να μεταβεί στην άλλη μεριά του δάσους, ενώ εναπόκειται στη φαντασία και το γνωστικό υπόβαθρο του αναγνώστη το να αναλογιστεί πολλά άλλα οικολογικής υφής προβλήματα που συνεπάγεται η χάραξη ενός δρόμου μέσα στο δάσος. Δεν δίνονται καθόλου επιστημονικές και λοιπές πληροφορίες για το περιβαλλοντικό ζήτημα που τίγεται· η προσέγγισή του είναι κατεξοχήν συγκινησιακή, υπό την έννοια ότι περιορίζεται στο προσωπικό πρόβλημα του μυθοπλαστικού ήρωα, διευρύνοντάς το σε ένα μόνο σημείο, όπου από τα λεγόμενα του σκαθαριού γίνεται φανερό ότι το πρόβλημα αφορά όλα τα ζώα του δάσους («-Τι τον ήθελαν τον δρόμο καταμεσής του δάσους; Πώς θα περνάμε εμείς τα ζώα απέναντι;»). Η αναζήτηση περαιτέρω στοιχείων ενδέχεται να προκύψει μετά την ανάγνωση του βιβλίου και εφόσον γεννηθεί τέτοια επιθυμία στο παιδί. Επομένως, υπερτερεί η λογοτεχνική ιστορία και όχι το οικολογικό μήνυμα. Ωστόσο, θα μπορούσαν ίσως να λείπουν ορισμένα χωρία του λεκτικού κειμένου, εφόσον τα ίδια πράγματα αφηγούνται οι εικόνες με εύλωτο τρόπο· αυτό θα έκανε την αφήγηση να «αναπνεύσει» στα σημεία όπου οι λέξεις δίνουν την αίσθηση της επανάληψης, μιας και οι εικόνες είναι έντονες και μεταδίδουν πιο εύστοχα το οικολογικό μήνυμα.

Οικοκριτικές απόψεις στη λογοτεχνία για μικρά παιδιά;

Το βιβλίο που εξετάσαμε συνδυάζει εύστοχα την αισθητική με ζητήματα περιβαλλοντικής αγωγής και ηθικής. Θα μπορούσε ενδεχομένως να διαβαστεί και ως εξάσκηση στον οικολογικό τρόπο σκέψης. Μέσα από μια ενδιαφέρουσα αλληλεπίδραση, εικόνες και λέξεις υφαίνουν τον μυθοπλαστικό καμβά αποσκοπώντας αφενός στο να προσφέρουν λογοτεχνική απόλαυση, αφετέρου στη συνειδητοποίηση εκ μέρους του αναγνώστη ότι είμαστε πολίτες ενός οικοσυστήματος (ecocitizens) που μας καλεί να σκεπτόμαστε και να ενεργούμε υπεύθυνα, σε αρμονική συνύπαρξη και συμπόρευση με όλα τα έμβια και άβια όντα με τα οποία το μοιραζόμαστε. Η εν λόγω προβληματική αναπτύσσεται και θεματικά καταλαμβάνει όλες τις σελίδες του βιβλίου, καθώς παρουσιάζεται μια πτυχή από τα προβλήματα που προκύπτουν εξαιτίας της διατάραξης των ρυθμών της φύσης με ποιητικό αίτιο τον άνθρωπο και την ενίοτε αλόγιστη συμπεριφορά του.

Συνοψίζοντας, το *Απέναντι των Παπαϊωάννου και Σαμαρτζή* συγκαταλέγεται σε μια σύγχρονη παραγωγή βιβλίων για παιδιά με οικολογικό προσανατολισμό. Ξεμακραινώντας από τη συνήθη εμμονή των βιβλίων για μικρές ηλικίες είτε να παρουσιάζουν τη φύση ως χώρο ανυπέβλητου κάλλους προς αναψυχή και τέρψη είτε να υπερβάλλουν δίνοντας πλεονάζουσες –για λογοτεχνικό κείμενο– πληροφορίες περί οικολογίας, επιλέγεται μια θεματική που επιδιώκει να προβληματίσει πρώιμα το παιδί για περιβαλλοντικά ζητήματα με έναν σχετικά διακριτικό –ή τουλάχιστον συγκροτημένο και σε καμιά περίπτωση κραυγαλέο– τρόπο. Μέσα από τα μάτια ενός λιλιπούτειου σκαθαριού βιώνεται το λογοτεχνικό ταξίδι και ομολογουμένως αυτό αποτελεί συγγραφικό εύρημα, αντάμα με τις καλαίσθητες εικόνες, που αναβαθμίζουν την αφήγηση και την αισθητική του βιβλίου.

Βιβλιογραφία

- Barthes, R. (1973). *Le plaisir du texte*. Paris: Éditions du Seuil.
- Beckett, S. (ed.) (1999). *Transcending Boundaries. Writing for a Dual Audience of Children and Adults*. New York-London: Garland.
- Boellstorff, T. (2015). *Coming of Age in Second Life: An Anthropologist Explores the Virtually Human*. Princeton: Princeton University Press.

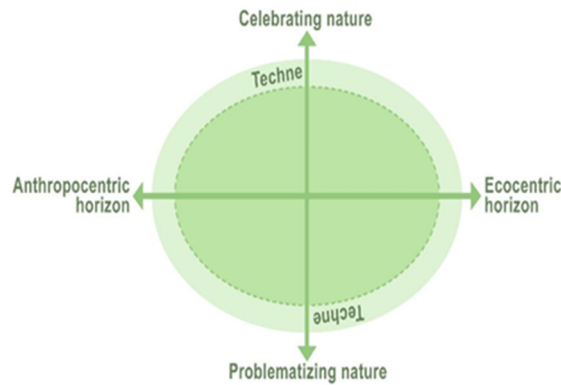
- Glotfelty, C. (1996). Introduction. In: C. Glotfelty and H. Fromm (eds.), *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Athens, GA: University of Georgia Press, xv– xxxvii.
- Goga, N., Guanio-Uluru, L., Hallås, B. O. & Nyrnes, A. (2018). Introduction. In: Goga N., Guanio-Uluru L., Hallås B., Nyrnes A. (eds.), *Ecocritical Perspectives on Children's Texts and Cultures. Critical Approaches to Children's Literature*. Cham: Palgrave Macmillan, 1-23.
- Heeks, P. (1996). Information books. In: P.Hunt (ed.), *Encyclopedia of Children's Literature*. London: Routledge, 433-442.
- Higonnet, M. (1990). The playground of the peritext. *Children's Literature Association Quarterly*, 15 (2), 47-49.
- Κανατσούλη, Μ. (2002). *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: University Studio Press.
- Κανατσούλη Μ. (2005). Οικολογία και Παιδική Λογοτεχνία. Στο: Α. Γεωργόπουλος (επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg, 535-549.
- Καραγεωργάκης, Σ. & Γεωργόπουλος, Α. (2005). Όταν η Περιβαλλοντική Ηθική συναντά την Πολιτική Οικολογία. Στο: Α. Γεωργόπουλος (επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg, 819-839.
- Καρπόζηλου, Μ. (1994). *Το παιδί στη χώρα των βιβλίων*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Lenz, M. (1994). Am I My Planet's Keeper? Dante, Ecosophy, and Children's Books. *Children's Literature Association Quarterly*, 19 (4), 159-164.
- Mallan, K. (2018). The wild child: posthumanism and the child-animal figure. In: Goga N., Guanio-Uluru L., Hallås B., Nyrnes A. (eds.), *Ecocritical Perspectives on Children's Texts and Cultures. Critical Approaches to Children's Literature*. Cham: Palgrave Macmillan, 225-240.
- Martinez, M., Stier, C. & Falcon, L. (2016). Judging a Book by its Cover: An Investigation of Peritextual Features in Caldecott Award Books. *Children's Literature in Education*, 47, 225–241.
- Massey, G., & Bradford, C. (2011). Children as Ecocitizens: Ecocriticism and Environmental Texts. In: K. Mallan & C. Bradford (eds.), *Contemporary Children's Literature and Film: Engaging with Theory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 208–217.
- Παπαδάτος, Γ. (1995). Η οικολογία στην ελληνική παιδική λογοτεχνία. Στο: Α. Κατσίκη-Γκίβαλου (επιμ.), *Παιδική Λογοτεχνία, Θεωρία και πράξη, α' τόμος*. Αθήνα: Καστανιώτης, 103-118.
- Παπαδάτος, Γ. (2003). *Τα περιβαλλοντικά προβλήματα στην ελληνική παιδική πεζογραφία (1975-1990): κοινωνιοπαιδαγωγική-λογοτεχνική προσέγγιση*. Διδακτορική διατριβή. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παπαϊωάννου, Θ. & Σαμαρτζή, Ι. (2014). *Ανάποδα*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Παπαϊωάννου, Θ. & Σαμαρτζή, Ι. (2015). *Απέναντι*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Παπαϊωάννου, Θ. & Σαμαρτζή, Ι. (2018). *Αντάμα*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Quinn, F., Castéra, J., & Clément, P. (2015). Teachers' Conceptions of the Environment: Anthropocentrism, Non-anthropocentrism, Anthropomorphism and the Place of Nature. *Environmental Education Research*, 22 (6), 893–917.
- Τσιλιμένη, Τ. (2005). Εικονογραφημένα παιδικά βιβλία: μια πρόταση ανατροπής των αναγνωστικών συμβάσεων. Στο: Ο. Κωνσταντινίδου-Σέμογλου (επιμ.), *Εικόνα και Παιδί*. Θεσσαλονίκη: Cannot Not Design Publication, 79-88.
- Sipe, L.R. (1998). How picture books work: A semiotically framed theory of text–picture relationships. *Children's Literature in Education*, 29, 97–108.

Sipe, L.R. & McGuire, E. C. (2006). Picturebook Endpapers: Resources for Literary and Aesthetic Interpretation. *Children's Literature in Education*, 37 (4), 291-304.

Rättyä, K. (2018). Ecological Settings in Text and Pictures. In: Goga N., Guanio-Uluru L., Hallås B., Nyrnes A. (eds.), *Ecocritical Perspectives on Children's Texts and Cultures. Critical Approaches to Children's Literature*. Cham: Palgrave Macmillan, 159-173.

Willett, C. (2014). *Interspecies Ethics*. New York: Columbia University Press.

Εικόνες

Εικόνα 1

Εικόνα 2

Εικόνα 3

Εικόνα 4